

תורת הערכות

משנתו של הרב משה צבי נריה זצ"ל

מרדכי מרמורשטיין

הביטוי "כל ישראל ערבין זה בזה" מתפרש בדרך כלל כמכוון למערכת היחסים בין הזרם החילוני לזרם הדתי המתפתלת בין "היבדלות" שמשמעותה הפניית עורף של שני הזרמים זה לזה ובין "סולידריות" שמשמעותה הפניית הפנים של שני הזרמים זה לזה. להבדיל מהוראתו המקובלת של המושג "סולידריות" חברתית שכוונתו יותר לסולידריות בין השכבות הגבוהות לשכבות הנמוכות. סולידריות זו, בין דתיים לחילוניים, שמשמעותה הפניית הפנים זה לזה, אמורה להיות מושתתת על תחושת שני הזרמים שדבק חזק מלכד אותם; וראיית זה את דרכו של זה כלגיטימית ובעלת ערך למרות היעדר ערכים משותפים. השימוש בביטוי "כל ישראל ערבין זה בזה" להפגנת אותה סולידריות, אמנם ערב מאוד לאוזן הישראלית, אך לא כך פירוש הדברים במקור. במובאה זו, הלקוחה מהתלמוד, נאמר: "וכל עבירות שבתורה מכל העולם לא והכתיב וכשלו איש באחיו, איש בעוון אחיו מלמד שכל ישראל ערבים זה בזה? התם שיש בידם למחות ולא מיחו".¹ כלומר, כל ישראל נפרעים על כל עברה של כל אחד, אם לא מיחו, וזאת משמעות הערכות ההדדית. אינני בטוח שהזרם החילוני יאהב ערכות הדדית מהסוג הזה.

חזון מדינת התורה

תנועת הפועל המזרחי חרתה על דגלה את חזון מדינת התורה, ועם הקמת המדינה היא החלה בהגשמתו. אחד הבולטים בהגשמת הרעיון היה הרב משה צבי נריה, מייסדה וראש הישיבה של בני עקיבא בכפר הרא"ה. חודשים ספורים לאחר

הקמת המדינה כתב הרב נריה: "במדינת ישראל אנו רוצים בסופו של דבר מדינת התורה 'ממלכת כהנים וגוי קדוש'". הוא התקומם נגד תפיסת העולם הסבורה שאין היהדות הדתית זכאית לחתור להשלטת חיי הדת על הרוב החילוני, וכי עליה להסתפק במאבק למען חופש הדת. "אנו רואים עצמנו כשותפים מלאים ברעיון ובמעשה להקמת המדינה ועל כן זוהי זכותנו ואף חובתנו להיאבק מלאה על הגשמת חזוננו [...] זו זכותו של כל ציבור במדינה להיאבק למען החדרת רעיונותיו והשלטת האידאליים שלו במדינה".²

יסודה של התנועה הציונית הוא במחשבה חילונית מודרנית, והיא הונהגה לאורך כל דרכה על ידי מנהיגים ועל ידי תנועות של אישים חילוניים מודרניים. הציונות הדתית לא הצליחה להשפיע על זרימת התרבותית של התנועה הציונית, ונמצאה במצב מתמיד של תסכול בשל הפער שבין החזון למציאות. המציאות החילונית הלכה והכתה שורשים, והאתגר שהציבה בפני הציונות הדתית היה רב. המתח בין הציונות הדתית לציונות החילונית הלך והחריף.

על איזה בסיס נשען אפוא הרב נריה כשחזה את רעיון מדינת התורה? בוועידה הי"א של הפועל המזרחי שהתקיימה בשנת תשי"ג, חמש שנים לאחר קום המדינה, ועידה שבה עשה הרב נריה את חשבון הנפש הנוקב של הציונות הדתית והכיר במציאות ההפוכה לחזונו, הוא נתן תשובה לשאלה זו. הרב נריה אמר כי שיתוף הפעולה עם המחנה הפועלי במאבקים על הקמת המדינה נבע מן המחשבה ומן התקווה שהוא יביא להתקרבות הלבבות; שאהבת ישראל של הציונות הדתית אשר עמדה בבסיס שיתוף הפעולה, "תוך כדי רדיפות וסבל",³ תעורר "אהבה נגדית מצד הציבור החופשי",⁴ אך לצער הציונות הדתית נוצחה ו"תחת אהבתי ישטנוני". הוא גילה סוף סוף כי צמחה בארץ חילוניות תקיפה העומדת איתן על עקרונותיה.

ועדיין, אני חייב להודות, קשה להבין מאין שאב הרב נריה את המחשבה, שבתמורה לשיתוף הפעולה יהיה מוכן הציבור החילוני לכוף עצמו לחוקת התורה? יתרה מזו, הרב נריה ויתר על חזונו רק מתוך כניעה למציאות חזקה

2 הרב מ"צ נריה, "דרכים ומטרה", הצפה, כ"ט באב תש"ח, עמ' 4.
 3 ראו למשל "על הסדר", זרעים, שבט תש"א, עמ' 2. במאמר זה שנכתב לקראת הוועידה השמינית של הפועל המזרחי סיכם הרב נריה את שבע השנים מאז הוועידה הקודמת והגדיר את תנועות הפועלים החילוניות "אויבות": "[...] ויחד עם זה עמדה התנועה בפני מכשולים מרובים [...] ומכשולים המוקמים על ידי תנועות אויבות עוינות, שענין צרה בשגשוגו של ציבור עובדים דתי בארץ".
 4 הרב מ"צ נריה, ישראל במדינתו, ראובן האס (עורך), קריית מלאכי תשנ"ח, עמ' 246.

שטפחה על פניו, אך המשיך להאמין בדבר היות מדינת התורה חזון הניתן להגשמה בעתיד. מניין נטל הרב נריה את המחשבה שזכותו של מיעוט דתי לכפות את חוקת התורה על הרוב החילוני? או אף רוב דתי לכפות את חוקת התורה על המיעוט החילוני? מה מידת מוסריותה של כפייה זו? מה ערכו של קיום מצוות התורה ללא אמונה בהן?

יחס פטרנליסטי לחילוניות

בראש ובראשונה נעוצה התשובה ביחס הפטרנליסטי אל החילוניות. החילוניות מנקודת ראותו של הרב נריה איננה תפיסת עולם בעלת ערך כלשהו, ואיננה לגיטימית בעולם היהדות. היא מבטאת ואקום רוחני. טעות. תקלה שמצפה לתיקונה.

באותה ועידה הגדיר הרב נריה את היהדות החילונית כניזונה מ"קצת מסורת, לאומיות גויית, תסביך נחיתות כלפי העולם הגויי". היא הסתייעה גם באידאליים חברתיים ובחזון הציונות אשר סיפקו לה במשך שנים רבות "חומר מזין ומקיים", אך בסך הכול "הרי זו אידאולוגיה די מטושטשת"⁵.

בהרצאה שנשא בכינוס העיוני העולמי הראשון של ההסתדרות הציונית העולמית, שהתקיים בירושלים בחודש אב תשי"ז, הגדיר הרב נריה את מצבו של היהודי החילוני כטרגדיה. השקפת עולמו של יהודי זה, שגדל על ברכי חינוך יהודי, השתנתה מקצה אל קצה בהשפעת רוחות וזרמים חיצוניים, אשר אליהם נמשך בכוחות איתנים. הוא אימץ את החזון: "ככל הגויים בית ישראל", אך נותר לבסוף ללא "בית" וללא "ישראל"⁶.

בקונגרס הציוני הכ"ח, בשבט תשל"ב, שאל הרב נריה: "כלום יכולה

5 הרב נריה (שם), עמ' 247.

6 הרב מ"צ נריה, "היהדות וייעודה", ספר הכינוס העיוני העולמי הראשון בירושלים, פרשה שלישית, עמ' 175, בתוך חזות: קבצים לדברי עיון בשאלות הציונות, האומה והמדינה, נ' רוטנשטרייך וז' שזר (עורכים), ג-ה (תשי"ז-תשכ"א), ד, ירושלים תשי"ח. הכינוס התקיים בימים י"א-י"ח באב תשי"ז. נדפס גם (שם), בשם "יהדותה של מדינת ישראל", עמ' 220-221.

להתקיים יהדות בעלת הגדרה חילונית מובהקת? האם יש בכוחה לזהות את עצמה? האם יש בכוחה לזהות את עצמה, ואם יש בזהות הזאת עוצמה מספקת, כח משיכה [...] האם יש איתה כח יצירה, האם יש ביהדות החילונית כח תורשה, כח הנחלה לדור יבוא? וקבע בפסקנות כי אין הגדרה ליהדות החילונית הניזונה רק "מפירורי מסורת, מתערובת של רגשות ותודעה היסטורית".⁷

את התפיסה הפטרנליסטית הזו רכש הרב נריה אצל רבו הרב קוק. לפסגת הפטרנליזם הגיע הרב קוק כשקבע באורות [ההדגשות שלי, מ"מ]:

רוח האומה שנתעורר עכשיו שאומרים רבים ממחזיקיו שאינם נזקקים לרוח אלוהים, אם היו באמת יכולים לבסס רוח לאומי כזה בישראל היו יכולים להציג את האומה על מעמד הטומאה והכיליון. **אבל מה שהם רוצים אינם יודעים בעצמם**, כל כך מחובר הוא רוח ישראל ברוח אלוהים, עד אשר אפילו מי שאומר שאינו נזקק כלל לרוח ה', כיון שהוא אומר שהוא חפץ ברוח ישראל הרי הרוח האלוהי שורה בתוכיות נקודת שאיפתו **בעל כורחו**.⁸

בעקבות רבו, כמעט במילותיו, ציין הרב נריה באותו כינוס עיוני כי החלוצים הבונים את הארץ רואים אמנם את עצמם כנושאי בשורה חברתית, אך לאמתו של דבר גם אם הדבר נסתר מהם, הם נושאים את בשורת תחיית היהדות: "אתם אינכם מה שאתם אומרים. אתם אומרים מה שמתרחש אצלכם בהכרה, אבל אינכם מודים במה שמתרחש אצלכם מתחת לסף ההכרה [...] הרי הציונות שלנו הייתה ציונות של אמונה [...] יש כאן אמונה עמוקה בין אם רוצים להודות בה ובין אם לא רוצים".⁹

צידוק אידאולוגי לכפייה דתית

הרב נריה היה מודע לעובדה שחתירתו להגשמת חזון מדינת התורה עומדת בסתירה לחזונו של הציבור החילוני, המהווה את הרוב, וכרוכה בכפייה המעלה ספקות בדבר מוסריותה. לפיכך הוא גיבש משנה אידאולוגית המצדיקה את מה שקרוי בלשון העם "כפייה דתית". על פי משנה זו יסודה של הכפייה המוצדקת נעוץ בקבלת הערבות בברית ערבות מואב ערב כניסת בני ישראל לארץ. תורת

7 הרב מ"צ נריה, "ציון וירושלים", פרוטוקול הקונגרס הציוני הכ"ח, ירושלים, ב'–י"א בשבט תשל"ב, ארכיון ציוני מרכזי, עמ' 363.

8 הרב א"ה קוק, אורות, ירושלים תש"ן, עמ' סג.

9 הרב נריה (לעיל הערה 6).

הערבות שהתחדשה אז הכניסה את קיום כל התורה כולה, על מצוות ה"עשה" ו"לא תעשה" שבה, בכרית בין הקדוש ברוך הוא ובין עם ישראל, ו"ממילא נתחדשה אז גם תורת הכפייה על קיום מצוות עשה", שהרי ביטולן פוגע בכרית האומה. הרב נריה אף התמודד עם שאלות מוסרית, כמו שאלת שלילת חופש הבחירה ושאלת ערכו של קיום מצוות כשהוא נעשה בכפייה. את התשובה לשאלות אלה מצא הרב נריה אצל הרמב"ם:

שאינן אומרים אנוס אלא למי שנלחץ ונדחק לעשות דבר שאינו מחויב בו מן התורה, כגון מי שהוכה עד שמכר או עד שנתן, אבל מי שתקפו יצרו-הרע לבטל מצווה, או לעשות עבירה, והוכה עד שעשה דבר שחייב לעשותו או עד שנתרחק מדבר אסור לעשותו – אין זה אנוס ממנו, אלא הוא אנוס עצמו בדעתו הרעה – ויצרו הוא שתקפו, וכיון שהוכה עד שתשש יצרו הרי זה נחשב לרצון.¹⁰

משנה זו הועלתה על הכתב בשנת תשכ"ט, והדבר מלמד כי על אף מציאות חילונית ההולכת ומכה שורשים המשיך הרב נריה לדבוק בחזונו למעלה מעשרים שנה לאחר קום המדינה, ואף חיזק את תשתיתו האידאולוגית. שנה לאחר מכן, בשנת תש"ל, שב וחיזק הרב נריה את תורת הכפייה. מנקודת מבטו, גם לזה שלא חונך במסגרת דתית ולבו רחוק מאמונה, ברור כי יש הצדקה לאומית-מוסרית לאמצעי כפייה, כשם שכל מדינה זכאית לכפות על אזרחיה כל חוק שהוא לטובת העם כולו. משעה שנשללת הנוסחה שלפיה הדת היא עניין פרטי, "בטלות מאליהן הטענות על כפייה דתית בשטח הכללי הציבורי". בכך הוסרה השאלה המוסרית. זאת ועוד, לכפייה, כך טען, יש גם ערך מחנך, שכן המתחיל במעשים שלא מרצון, סופו שהוא מתרגל ומגיע לאחר זמן להבנה מלאה ולרצון שלם. כן קיים רצון פנימי אצל אדם מישראל כלפי מעשי מצוות. הכפייה רק משחררת אותו מן הרצון החיצוני ומביאה אותו לגילוי הרצון הפנימי.¹¹ ביסוד הערבות עומדת, כך ציין, הזיקה ההדרית המחייבת דאגה לזולת ומסירות למענו, וכשרואים זאת כך נראית גם הכפייה באור אחר. החסד הוא המניע את הכפייה המבקשת לחלץ את

10 הרב מ"צ נריה, "תורת הערבות", אפיקי נחלים, ב, תשכ"ט. נדפס גם בצניף מלוכה, כפר הרא"ה תשנ"ב, עמ' 63, 67. ציטוט הרמב"ם הוא ממשנה תורה, הלכות גירושין, ב, כ.

11 הרב מ"צ נריה, "כפייה ורצון בקיום המצוות", קובץ תורה שבעל פה, יב, תש"ל, עמ' סט–פד. נדפס גם אצל הרב מ"צ נריה, ענבי פתחיה, כפר הרא"ה תשנ"ב, עמ' 169–175, וגם בצניף מלוכה (לעיל הערה 10), עמ' 75–76.

האדם מ"קללת האונס". הכפייה אינה נעשית בשמחה, היא אינה באה לשלול את חירות הפרט. כל שאיפתה היא שלא ייבדל הפרט מן הכלל.¹²

סיכום

הרב נריה השתית את חזונו על ברית הערכות שנכרתה בערכות מואב ערב הכניסה לארץ ומכאן חתירתו למדינת תורה. דומה שה"מרשם" לסולידריות בחברה הישראלית של ימינו אינו יכול לעבור דרך ברית הערכות כפשוטה. ברית הערכות יפה לעם שקיבל עליו ככלל עול תורה ומצוות, והיא נועדה לכישלונות יחידים פה ושם. במציאות חיינו צמח בתוך העם היהודי זרם חילוני שבמדינת ישראל הוא אף מהווה את רובו של העם, ולו משנה חילונית סדורה, שלב לבה הוא החופש מכפייה כלשהי. יותר מכך, גם אם יהיה במדינת ישראל רוב דתי הוא לא יוכל לכפות את חוקי התורה על המיעוט החילוני שאינו מאמין בתורת משה. חתירה לסולידריות דתית-חילונית, לחיים משותפים אמתיים של דתיים וחילוניים, מחייבת השתחררות מהתפיסה הפטרנליסטית, ויתור מוחלט על ניסיונות למימושה של ברית הערכות, והשתתת היחסים בין דתיים לחילוניים על בסיס אחר המתחיל בהכרה הדדית. זו הדרך להינצל מהסתגרותה של החברה הדתית בתוך עצמה, מחד גיסא, והתבטלותה המוחלטת של התרבות החילונית הישראלית בפני תרבות המערב, מאידך גיסא. רק כך יוכל לצמוח סיכוי לבנייתה של חברה ישראלית החולקת ערכים משותפים הנשענים על עמוד שדרה של תרבות יהודית.